

O'ZBEK TILI BARQAROR BIRLIKLARIDAGI NARSA-BUYUM LINGVOMADANIY KODLARINING LINGVISTIK TADQIQI

SAFAROVA ZARINA HASANOVNA

Toshkent shahar Yunusobod tumani 72-maktab

Ona tili va adabiyot o'qituvchisi

MUQIMOVA ZOHIDA RASULOVNA

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va

folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi,

filologiya fanlari doktori, katta ilmiy xodim

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda o'zbek tili barqaror birliklarida narsa-buyum lingvomadaniy kodlarining namoyon bo'lish xususiyatlari, ularning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi o'rni hamda xalqning obrazli tafakkuri bilan aloqasi yoritiladi. Narsa-buyum nomlarining maqol, ibora va topishmoqlar tarkibida ramziy hamda metaforik ma'nolarda qo'llanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu birliklar orqali o'zbek xalqining milliy qadriyatlari, hayotiy tajribasi, mehnatga munosabati va axloqiy qarashlarining til vositasida ifodalanishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadaniy kod, narsa-buyum kodi, barqaror birliklar, frazeologizm, maqol, topishmoq, metafora, ramz, milliy tafakkur, milliy qadriyatlar.*

Narsa-buyum lingvomadaniy kodlari muayyan madaniy axborotni ifodalashda narsa-buyumlarni anglatuvchi so'z yoki so'z birikmasi tayanch komponent vazifasini bajaradigan lisoniy birliklardir. Bunday birliklarda predmetning bevosita ma'nosi bilan bir qatorda uning ramziy, ko'chma va milliy-madaniy mazmuni ham namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi *bilim*

o'choq'i va *madaniyat o'choq'i* birikmalarida “o'choq” so'zi muayyan faoliyat yoki hodisa yuzaga keladigan markaz ma'nosini ifodalaydi.

Narsa-buyum lingvomadaniy kodlarining muhim xususiyatlaridan biri ularning metaforik ma'no hosil qilishidir. Bunda bir predmetning belgi-xususiyatlari boshqa predmet yoki hodisaga ko'chiriladi va natijada obrazli mazmun yuzaga keladi. Masalan, “To'ntarilgan ko'k qozonda oltin tanga qaynaydi” topishmog'ida ko'k qozon osmonni, oltin tangalar esa yulduzlarni ifodalaydi. Ushbu topishmoqda predmetlar o'rtasidagi rang, shakl va tashqi ko'rinish jihatidan yuzaga keladigan o'xshashliklar yashirin qiyos uchun asos bo'lgan. Demak, topishmoqlarda narsa-buyum kodlari tinglovchi yoki o'quvchining assotsiativ tafakkurini faollashtirib, yashirin ma'noni anglashga yordam beradi.

Til faqat axborot almashish vositasi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, turmush tarzi, dunyoqarashi va milliy qadriyatlarini saqlovchi madaniy hodisa hamdir. Xalqning uzoq yillar davomida to'plagan hayotiy tajribasi maqollar, matallar, frazeologik birliklar va topishmoqlarda mujassamlashadi. Bunday birliklarda oddiy kundalik buyumlar o'zining bevosita vazifasidan tashqari majoziy va ramziy ma'nolarni ham ifodalaydi.

Masalan, beshik odatda chaqaloq yotqiziladigan buyum bo'lsa-da, “Ona yurtning — oltin beshiging” maqolida u Vatan, tug'ilgan joy, mehr va xavfsizlik timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Ketmon dehqonchilik quroli bo'lishi bilan birga mehnatni, qarmoq baliq ovlash vositasi bo'lish bilan birga maqsadga erishish uchun zarur harakatni, kema esa ayrim maqollarda bir vaqtning o'zida olib borilayotgan ishlar yoki mas'uliyatni anglatishi mumkin.

Shu sababli barqaror birliklardagi narsa-buyum nomlarini lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish til va madaniyatning o'zaro munosabatini, xalq tafakkuridagi ramziy obrazlarni hamda milliy qadriyatlarning tilda ifodalanish usullarini ochib berishga xizmat qiladi.

Mavzuning ilmiy asoslanganligini ko'rsatish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) saytida e'lon qilingan dissertatsiya materiallari muhim ahamiyatga ega.

OAK saytida Muqimova Zohida Rasulovnaning "Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o'rni (o'zbek tili barqaror birliklari misolida)" mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi himoyasi haqidagi rasmiy e'lon joylashtirilgan. E'londa tadqiqot O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutida bajarilgani, ixtisoslik 10.00.01 O'zbek tili ekani va ilmiy maslahatchi sifatida filologiya fanlari doktori, professor Durdona Xudoyberganova ko'rsatilgan. Unda narsa-buyum kodlari qatorida beshik, ko'rpa, kaltak, pichoq, tegirmon, tovoq, ketmon, o'roq, non, do'ppi, to'n, qarmoq, qamchi, to'rva, qopqon va belbog' kabi birliklar sanab o'tilgan.

Tilning ijtimoiy va milliy ahamiyatini asoslashda O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonun hujjati ham rasmiy manba hisoblanadi. Qonun ilk bor 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan, 1995-yil 21-dekabrda esa yangi tahrir tasdiqlangan. Ushbu sanalar lingvomadaniy kodlar bo'yicha ilmiy tadqiqotning bevosita sanalari emas, balki o'zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomini belgilovchi tarixiy-huquqiy ma'lumotlardir.

Beshik kodi:

"Ona yurti - oltin beshig."

Ushbu maqolda beshikning ma'nosi chaqaloq yotadigan buyum bilan cheklanmaydi. U insonning dunyoga kelishi, ulg'ayishi, ona mehri va tug'ilib o'sgan yurti bilan bog'liq obrazni yuzaga keltiradi. "Oltin" sifati esa Vatan qadrini yuksak baholashni kuchaytiradi.

"Elning ichi - oltin beshik."

Bu birlikda "beshik" xalq orasida, el bilan birga yashashni ifodalovchi obraz sifatida talqin qilinadi. Maqolning mazmuni shaxsning o'z jamoasi va el-yurti bilan aloqasini qadrlash g'oyasiga yo'naltirilgan.

"O'z yurti - o'lan to'shig, o'zga yurt bo'lmas beshig."

Bu maqolda “to‘shak” va “beshik” kabi maishiy buyumlar o‘z yurti bilan bog‘liqlikni ifodalaydi. Birlik o‘zga joyda yashash mumkin bo‘lsa-da, inson uchun tug‘ilib o‘sgan yurtning o‘rni alohida ekanini ta’kidlaydi.

“Beshikda tekkan, kafanda ketar.”

Beshik va kafan inson hayotining boshlanishi hamda yakunini ifodalovchi buyumlar sifatida qarama-qarshi qo‘yilgan. Bu yerda buyumlar hayotning davomiyligi, inson umrining chegaralanganligi va insoniy tabiatning ayrim xususiyatlari haqidagi fikrni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Aniq pragmatik talqin esa maqol ishlatilgan vaziyatga bog‘liq.

Barqaror birliklarda narsa-buyum kodlarining asosiy vazifalari:

Yuqoridagi misollarni umumlashtirganda narsa-buyum lingvomadaniy kodlarining bir nechta muhim vazifasini ajratish mumkin.

Birinchidan, ramziy vazifa. Buyum nomi o‘zining bevosita ma’nosidan tashqari Vatan, mehnat, moddiy farovonlik yoki insoniy fazilatni anglatadi. Masalan, “Ona yurtning - oltin beshiging” maqolida beshik Vatan bilan bog‘langan.

Ikkinchidan, metaforik vazifa. Bir buyumning xususiyati boshqa hodisa yoki tushunchani tasvirlash uchun ishlatiladi. “Qarz - muhabbatning qaychisi” birligida qaychining kesish xususiyati munosabatning uzilishi bilan qiyoslanadi.

Uchinchidan, baholash vazifasi. Buyum nomlari orqali muayyan xatti-harakat yoki ijtimoiy holatga ijobiy yoki salbiy baho beriladi. “Ahmoqqa - kaltak, donoga - ishorat” maqolida insonning idrokiga qarab tarbiyaviy ta’sir vositalari qarama-qarshi qo‘yilgan.

To‘rtinchidan, pand-nasihat vazifasi. Buyum qatnashgan maqol insonni mehnat qilishga, mas’uliyatli bo‘lishga yoki o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashga undaydi. “Yer qazimasang oltin chiqmas, qarmoq solmasang - baliq” maqoli mehnat va natija o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Beshinchidan, milliy-madaniy xotirani saqlash vazifasi. Beshik, ko‘rpa, do‘ppi, to‘n, ketmon, o‘roq, qozon va tegirmon kabi buyumlar xalqning turmush

tarzi va kundalik tajribasi bilan bog'liq. Ularning barqaror birliklarda qo'llanishi shu tajribaning tilda saqlanishiga xizmat qiladi.

XULOSA

O'zbek tili barqaror birliklaridagi narsa-buyum lingvomadaniy kodlarini o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni, xalqning obrazli tafakkurini hamda milliy qadriyatlarning tilda ifodalanish usullarini aniqlashga yordam beradi. Buyum nomlari maqol, ibora va topishmoqlarda ko'chma ma'no kasb etib, moddiy olamdan tashqari Vatan, mehnat, boylik, tarbiya, mas'uliyat va insoniy fazilatlar kabi mavhum tushunchalarni ifodalashi mumkin.

Tadqiqot misollari beshik, ko'rpa, do'ppi, to'n, ketmon, o'roq, qarmoq, tegirmon, kema, qopqon, qozon, cho'mich, to'qim, kaltak, pichoq va qaychi kabi predmet nomlarining barqaror birliklarda turli ramziy vazifalarni bajarishini ko'rsatadi. Bu birliklarni lingvomadaniy jihatdan tahlil qilishda ularning lug'aviy ma'nosi, ko'chma ma'nosi, konteksti va madaniy mazmunini birgalikda hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi. Muqimova Zohida Rasulovnaning "Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o'rni (o'zbek tili barqaror birliklari misolida)" mavzusidagi DSc dissertatsiyasi himoyasi haqidagi e'lon.
2. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi - LexUZ. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risida"gi qonun, 1989-yil 21-oktabr, 3561-XI-son.
3. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi - LexUZ. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonunga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida, 1995-yil 21-dekabr, 167-I-son.

4. Xudoyberganova, D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent: Bookmany print, 2024. Dissertatsiyada narsa-buyum lingvomadaniy kodi tushunchasini izohlashda ushbu lug'atga murojaat qilingan. To'liq bibliografik tavsifni nashrning o'zidan tekshirish tavsiya etiladi.